

Polistopadový vývoj a nezáměr

(Několik poznámek k problematice studia polistopadového vývoje)

Blanka Říchová

Téma rozdělení Československa je zatím zcela podceňované. Na první pohled dosti příkré prohlášení není v žádném případě přímou reakcí na počet rozborů a studií tomuto tématu věnovaných, neboť je nesporné, že krátký časový odstup, který nás od událostí let 1990-1992 dělí, je nutně jedním z těch faktorů, které jsou přímo "odpovědné" za momentální stav. Na druhé straně však je nutné podotknout, že oprávněnost podobné námitky lze přijmout u rozborů historických, zatímco u jiných společenskovědních oborů, k nimž na prvním místě patří politologie, je podobné tvrzení mnohem snáze zpochybnitelné.

Přesto jsou obory, které již svou "troškou do mlýna" přispěly; nesporně tím největším "průkopníkem" je sociologie. Prvenství jim lze však jen stěží závidět. Stávají se totiž velmi "snadnou kořistí" pro kritiku, právě díky nim (a tedy jejich prostřednictvím, což lze ale obrátit v klad), lze poukázat na nedostatky a vytyčit jiné, možná vhodnější, cesty budoucích výzkumů.

Aby však dosavadní přehled zájmu o dané téma byl pokud možno ucelený, je nezbytné alespoň připomenout ty úvahy, které se objevily v periodickém tisku odbornějšího zaměření (od první poloviny roku 1992) a které by bylo možné označit vzhledem k otázkám, jimž se věnují, jako rádoby-politologické. Jejich autoři svou pozornost a zájem obracejí přednostně k otázkám vlivu a působení politické sféry - řekněme rovnou především politických elit - v celém procesu. Na rozdíl od sociologických rozborů, které si kladou za cíl shromáždit data o charakteru předlistopadové společnosti, respektive společností (přijmeme-li tezi o paralelní existenci české a slovenské společnosti) a dodat jim potřebnou váhu i formou zpracování, jsou tyto úvahy až na čestné výjimky¹⁷ zaměřeny spíše informativně, a politologické je na nich pouze to, že se vyslovují k politickým aspektům transformace.

Téma 1.: Stereotypy hodnocení

To, co mne především vedlo k napsání následujících řádek, je skutečnost, že těm nemnoha autorům, kteří se rozdělení ČSFR věnují v souvislosti s problematikou česko-slovenských vztahů, se zjevně daří - těžko říci zda vědomě či nikoli - posílit již existující *stereotyp hodnocení* této historické události; nehodlám hodnotit ony tzv. "dobové reakce" uveřejněné ve sdělovacích prostředcích (které zůstávají velmi důležitým studijním materiálem pro budoucí generace, nyní ovšem zcela mimo ob-

last jakéhokoli odborného zájmu), ale práce, které jsou prezentovány jako studie odborné.

Faktem je, že dichotomii hodnocení, která se objevila v prvních dobových komentářích, zatím nic výrazněji nenarušilo. Československo se tedy ve světle této interpretace rozpadlo buď proto, že se zde nevytvořila jedna, tj. československá společnost, respektive, že zde existovaly společnosti dvě - česká a slovenská, nebo proto, že politické postkomunistické elity nebyly schopny zvládnout proces přeměny a selhaly.

V přímé vazbě na tyto dvě příčiny rozdělení lze s jistou dávkou nadsázky - která je povolena právě jen v diskusi, neboť jediné v ní lze klást především otázky s cílem vyvolat polemiku a zvýšit zájem o daný problém - říci, že dosavadní studie nejsou nic více než kostrou, jejíž počet kostí i živočich, kterému patří, jsou *dopředu* "důvěrně" známy. Československá minulost by však neměla být hodnocena pouze jako cesta k rozpadu, neměla by sloužit přednostně k nalézání těch prvků a příčin, které jej umožnily či usnadily. Celý československý vývoj by se tak velmi výrazně zredukoval. V historickém poznání jistě neplatí, že prosadil-li se jeden směr, pak ostatní ztrácejí svou hodnotu jen proto, že jejich "historická šance" zůstala nenaplněna. Otázka tedy musí znít nejen *co vedlo k rozdělení*, jaké byly příčiny, které určily tento směr vývoje, ale je stejně důležité ptát se i na to, *co tvořilo ony, z dnešního pohledu slepé uličky, jimiž se vývoj neubíral, a proč se právě ony slepými staly*. Neboť, co naplňuje obsahem tezi "*historia magistra vitae*"? Je to prostě tázání se po příčinách toho, co se stalo (které v sobě zahrnuje nesporně značnou dávku fatalismu - což bohužel dosavadní rozborů potvrzují), nebo snaha odhalit i příčiny toho, co se nestalo, aby právě spojení obojího dalo odpověď, jenž může být právě tím poznáním, po němž se oprávněně vždy volalo a volá?

I když jsou tedy následující poznámky především přímou reakcí na dosavadní rozborů (a nesou si s sebou proto i určitý handicap), je nezbytné zdůraznit, že převládající odmítavý tón není spojen s faktografickou hodnotou informací, které především sociologické či jiné práce přinášejí, ale jen a především s jednoznačností jejich pohledu na celý problém, tedy s *východisky*. Neboť jsou to právě východiska, která dávají až příliš výrazně pocítit přítomnost výše zmíněné šablony, do níž je sice možné doplnit chybějící a podpurná data, avšak již dopředu je zřejmé, jaký bude výsledek. Následující text tak má být především zamyšlením nad problémem, hledáním jiných než již objevených témat (možná, že se ukáže, že nikoli nosných) a kladením otazníků všude tam, kde se jeví jako možné otevření prostoru, jako východisko k tomu, aby se další zájem odborné veřejnosti nepohyboval v bludném kruhu, jehož jediným pevným bodem by bylo v lepším případě vysvětlení, v horším determinismus a v nejhorším "historické ospravedlnění" toho, proč se stalo, co se stalo.

Nechť jsou tedy všechny následující připomínky chápány především jako výraz kladného hodnocení práce všech těch, kteří se tématem Československa před jeho

rozdělením zabývají a věnují mu pozornost, kterou si nesporně zaslouží a kterou mu mnozí jiní svým nezájmem dosud přisoudit odmítají.

Téma 2.: Odlišnost

Má význam hledat odlišnosti, které byly příčinou rozpadu? Lakonická odpověď by byla: Ano, ale.... Námitka - tedy ono ale - kterou chci podpořit, může být formulována i prostřednictvím výroku (k němuž se tímto hlásím), který publikoval ve své úvaze *Proč se rozcházíme?* v červnu 1992 Erazim Kohák: "... ve faktografii našich dějin najdeme dostatek jak shodných, tak rozchůdných prvků, abychom mohli podložit ten či onen výklad."^{2/} (Na okraj mohu poznamenat, že nejen "našich dějin".)

Pomineme-li zcela záměrně dobové výlevy zacílené zcela neskrytě k podpoře předem zvolené teze, pak mezi práce, které vzaly za svou tuto základní úvahu a hledají v československé minulosti přednostně právě ony odlišnosti české a slovenské společnosti, patří práce sociologické.

Jejich autoři^{3/} však svými faktograficky nesporně hodnotnými rozbory myšlenku o odlišnosti obou národních celků pouze podporují a neuvažují již příliš o její problematičnosti. Někdy je však tato cesta vede k tomu, že musí zpochybnit svá teoretická východiska, jako se to stalo J. Musilovi.^{4/} Jeho rozbor podložený snahou prověřit kvalitu teorie modernizace prostřednictvím bližšího rozboru vývoje české a slovenské společnosti posloužil k tomu, aby tato teorie byla odmítnuta. Autor se přiklání k názoru, že není schopna uspokojivě vysvětlit, proč přes prokázané zjevné odlišnosti obou společností se "Československo rozdělilo v době, kdy tyto rozdíly byly nejmenší".^{5/} I když je nesporně možné souhlasit s názorem, že teorie modernizace není nejlepším teoretickým východiskem, otázkou je, zda je dostatečně prohlášení, že "jak tradiční modernizační teorie, která se snaží vysvětlit rozchod Čechů a Slováků poukazem na to, že Slovensko je "opožděná" společnost (což je jistá forma sociologické arogance), která nemůže snadno srůst s rozvinutější českou společností, tak i modifikovaná modernizační teorie, která poukazuje na vnitřní asynchronnost slovenského modernizačního vývoje a na rozkolísanost a neurčitost slovenské společnosti, nestačí k výkladu toho, co se stalo".^{6/} Rozpaky vyvolává nikoli skutečnost, že bylo nutné odmítnout teoretické východisko - to by byl nesporně kladný výsledek studie. Problematické je spíše to, že autora jeho zjištění pouze utvrzuje v přesvědčení, že zvolená cesta je oprávněná; stačí pouze "tuto modifikovanou formu modernizační teorie ... doplnit jinými výkladovými teoriemi".^{7/} Nebylo by spíše vhodnější zamyslet se nad širší východisek, hledat i jiná vysvětlení příčin a předpokladů rozdělení ČSFR, než se přednostně soustředit na vytypování "vhodnějšího" teoretického zázemí, které by ponechalo základní tezi beze změny a nebylo tak "snadno" napadnutelné, jako prvně zvolená teorie? Je opravdu teze o tom, že příčinou rozdělení

byla odlišnost obou společností platná - a je opravdu nejvhodnější ta cesta, která by jí lépe odůvodnila?

Navíc nelze přehlížet ani tu skutečnost, že je v sociologické i politologické literatuře dostatečně zastoupeno i téma existence stabilního a funkčního politického systému v tzv. segmentovaných společnostech. I když ani tyto rozbory nejsou bez problémů, fakta týkající se takových státních celků jako například Švýcarska mohou být rovněž vodítkem pro odmítnutí teze, že samo uzavírání se společností a jejich nesporná odlišnost musí nutně vést k rozdělení státního celku. Stoupenci konsociační demokracie (počítaje mezi ně i sociology) naopak zdůrazňují, že segmentované společnosti, mají-li vytvořit funkční politickou jednotku, vyžadují dosti značnou míru uzavřenosti segmentů. O to významnější je pak působení všech spojnic a styčných prvků v systému, především sféry politické.

I když platí, že dosavadní sociologické studie věnované poznání československé minulosti, mají výraznou informační hodnotu v oblasti faktografické, je třeba být velmi opatrný při zvažování všech hodnocení, která se v nich vyskytují. Není možné podceňovat fakt, že se v nich často neobjevuje ani letmá připomínka toho, zda se také vytvářel (případně proč se nevytvářel) pocit sounáležitosti s celkem, co spojovalo - jako přirozený doplněk toho, co rozdělovalo - obyvatelstvo žijící na území bývalé ČSFR.

Čím tedy ukončit téma *odlišnost české a slovenské společnosti jako nutná příčina rozdělení ČSFR*? Apelem na odmítnutí přístupu, který je přímým odrazem představy o predestinaci vývoje, a jehož důsledkem je omezenost východisek rozboru.

Téma 3.: Vliv politických elit

Podíl politických elit na procesu polistopadové transformace je téma velmi závažné. Tvzení, že v kontextu celkové transformace a s ohledem na vlastní charakter takového období je klíčové postavení politiků zcela přirozené, jistě nelze zpochybnit. Politická sféra a podíl konkrétních osobností na transformaci proto musí být studovány především s ohledem na "manévrovací prostor" - způsob jeho vymezení a schopnost se v něm pohybovat. Toto téma je zcela přirozeně nejbliže zájmu politologů, avšak v dobovém kontextu o něj ze zcela praktických důvodů (právní stránka rozdělení ČSFR a postavení nástupnických státních celků) projevil značný zájem právníci.^{8/} Všechny dosavadní studie, které tyto problémy zmiňují, se současně snaží především dokumentovat a podchytit jednak časovou posloupnost událostí,^{9/} jednak najít a vymezit ty příčiny, které svým charakterem přispěly k posílení odstředivých tlaků, a to nejen těsně po volbách 1992.^{10/} Důraz je kladen na stupeň připravenosti, respektive nepřipravenosti politických elit řídit proces transformace československé společnosti s ohledem na faktický stav a potřeby jak české, tak slovenské strany (otázka znalosti problémů a zájem o dopad jednotlivých kroků především ekonomické transformace).

U kritiků (právě oni jsou autory prvních rozsáhlejších rozborů, zatímco úvahy kladně hodnotící působení politických elit zvláště po volbách 1992 jsou zatím zastoupeny pouze nepříliš argumentačně dotazenými komentáři v tisku) převažuje názor, že šlo o faktické selhání, a to buď první generace,^{11/} nebo vítězů voleb 1992.^{12/} Postoj vítězů voleb je hodnocen buď kladně s poukazem na to, že se nedalo nic jiného dělat, neboť "volby dopadly tak, jak dopadly", nebo negativně, že nevyvíjeli dostatečné úsilí, aby rozdělení zabránili.^{13/}

K tématům, která již byla formulována, a k nimž již proběhla (v některých případech dosti emotivní) diskuse, patří:

- volby 1992 a jejich výsledek jako základní ukazatel odlišnosti České a Slovenské republiky a příčina nemožnosti uchovat soudržnost ČSFR;
- práva a povinnosti politické reprezentace po volbách (mandát k rozdělení: ano či ne);
- vlastní aktivní podíl vítězů voleb 1992 na rozdělení federace.

Tvrzení, že za celý proces "emancipace Slovenska a rozdělení Československa" může "selhání politických elit", lze pokládat za oprávněné, avšak pouze tehdy, jestliže jej vztáhneme na politickou elitu jako celek, tedy jak na slovenské, tak české politiky. Důvodem k odmítnutí teze, že jen někteří politici - ať již jsou jimi myšleny národní reprezentace, či "první generace polistopadových politiků" - jsou odpovědní za rozdělení, je neudržitelná a více se váže na hledání konkrétního viníka, bez jehož výrazného podílu (často podmiňovaného i osobními vlastnostmi) by všechno bylo jinak.^{14/} A právě v této souvislosti je nezbytné připomenout, že jedním z problematických rysů podobných úvah je často až příliš zřetelné prolnutí odborného pohledu s osobním vcítěním se autora.

Ačkoli všechny výše zmíněné otázky jsou důležité, a to bez ohledu na hodnocení, bylo by nesporně vhodné rozšířit zájem o politické elity i na předvolební období. Jedním z témat, která dosud unikají soustředěnějšímu zájmu, je *strategie stran před volbami*. Strategií přitom myslím nikoli předvolební projevy a cesty stranických kandidátů po krajích českých a slovenských,^{15/} ale to, jaké kandidáty a do jakých postů jednotlivé strany navrhovaly: o jaké osoby v rámci stranické hierarchie se jednalo, tedy která stranická garnitura byla nominována do federálního shromáždění a pro které osobnosti jednotlivé strany vyhradily kandidátky do českého, respektive slovenského parlamentu? Proč se přední osobnosti těch stran, které ve volbách 1992 získaly rozhodující postavení, objevily jako kandidáti postů národních a nikoli federálních?^{16/}

Připustíme-li, že v klíčových okamžicích dějin mnohem více než kdykoli jindy vystupuje do popředí role jedince a jeho podíl na probíhajících událostech, pak je až s podivem, jak v podstatě velmi nepatrná pozornost byla právě jednotlivcům a jejich podílu na polistopadovém vývoji dosud věnována. I když je podrobnější studie Karla Vodičky^{17/} o jednáních obou republikových premiérů po volbách zatím stále bílou vránou, může Václav Havel jakožto federální prezident přesto oběma premiéřům pouze závidět. Jeho postavení v období 1989-1992, a zvláště v onom kritickém

roce 1992, se zatím nikdo nevěnoval. Toto téma spojené se zhodnocením všech možností - ústavních, systémových i osobních - které federální prezident měl a mohl využít, samozřejmě s nezbytným ohledem na osobní kvality a jeho individualitu, je opomíjeno neoprávněně. Je však možné, že svůj podíl na "tabuizaci" tématu má málo povzbuzivá reakce, se kterou se setkávají ti západoevropští autoři, kteří se rozhodli zpracovat v rozsáhlejších studiích život a roli stávajících, tedy činných politiků, či těch, kteří teprve nedávno opustili "aktivní politickou službu". Někdy se jim vyčítá, že jejich studie jsou vzhledem k nedostatečnému časovému odstup (a v důsledku toho i často velmi omezenému či zcela nemožnému přístupu k důležitým dokumentům a návazně pak velmi problematickému hodnocení událostí i vlivu jednotlivých aktérů) výrazně handicapovány. Přesto nelze tuto připomínku o rodících se "bílých místech" v našich nejnovějších dějinách zakončit jinak, než tvrzením, že působnost předních osobností, počítaje v to i prezidenta ČSFR, je tématem, které stále neoprávněně čeká na své zpracování.

Téma 4.: Sdílená minulost a budoucnost

V některých myšlenkově nosných dobových komentářích nalezneme opodstatněný názor, že jednou z nesporně výrazných příčin vzniku dvou samostatných státních celků na území bývalé ČSFR je nedostatečná vazba soudržnosti. Erazim Kohák ji definoval velmi pregnantně, když ve stručném, ale hutném nástinu odlišných pohledů na dějinné peripetie, jimiž obyvatelé jednotného státního celku museli v letech 1918-1989 projít, napsal: "Kde se liší jak vědomí minulosti, tak vědomí budoucnosti, tam se federace, podobně jako manželství z rozumu, stává obětí hašteřivého účtování, výčitek a naschválů. ... Chybí totiž to základní: vůle ke společnému životu. ... Slovinci a Češi nedokázali vytvořit sdílené vědomí své minulosti, ani své budoucnosti."^{18/}

Poukázal tak jako jeden z mála^{19/} na to, co se v západní politologii objevilo již v souvislosti se studiem přechodů i demokracie, a co autoři jako Rustow, či Lijphart pokládají za nezbytný předpoklad úspěšné vnitřní proměny společnosti, a to nezbytný pocit sounáležitosti. Navíc je Kohákovo konstatování cennější o to, že utváření pocitu sounáležitosti dává historický kontext (na rozdíl od většiny politologů, kteří často kladou prvořadý důraz spíše na sám fakt momentálně sdíleného pocitu soudržnosti, než na objasnění jeho kvality). Co však nesporně nebylo smyslem Kohákovy úvahy, tedy otázka proč se nevytvořil pocit sdílené minulosti, by se rovněž mělo stát obsahem dalších rozborů. Bude nutné se tázat nejen po tom, co bylo příčinou toho, že se "sdílené dějiny a sdílené naděje, společná minulost a společná budoucnost"^{20/} nestaly součástí historického vědomí, ale i po tom, co tuto vazbu mohlo vytvořit, co ji mohlo posílit a proč k tomu nedošlo.

Stejně tak nelze neustále opakovat přístup, který celé československé dějiny propojuje jakousi červenou nití postupně se prohlubujícího odcizení. Již připomína-

ný Erazim Kohák zmiňuje fakt, že přes odlišné chápání První republiky českou a slovenskou stranou, stejně jako odlišné pojetí Slovenského štátu a protektorátu a jejich dopad na obyvatelstvo, je dosud převažující hodnocení SNP "podceněním odhodlání desetitisíců Slováků, kteří bojovali za svobodné Slovensko ve svobodném Československu".^{21/} Co z toho vyvodit? Přinejmenším tu úvahu, že společný stát měl, respektive v určitých okamžicích své existence mohl mít hodnotu pro většinu občanů, a to bez ohledu na přímou vazbu na národní vyjádření vzájemných odlišností. Toto tvrzení se však zatím stále pohybuje "na vodě", i když patří nesporně k těm, která jsou nejbližší cestě vedoucí k pochopení česko-slovenského problému. Co však potřebuje, je větší zájem o ono české a slovenské v rámci československého a československé jako takové.

Jak již bylo připomenuto, ty okamžiky, které jsou a byly prožívány a pocíťovány u obou národů odlišně, lze velmi snadno určit. Vydat se po této cestě však není nejhodnější, neboť tím opět jen zdůvodňujeme, co je již známo, a bohužel i obecně akceptováno do té míry, že apriorní soudy vystavěné na známých poznacích se vzpírají jakémukoli kritickému prověření. Nezbyvá než varovat: Podobné studie, pokud budou vedeny přednostně snahou prokázat, co vedlo k odlišným postojům, neposunou naše poznání československé minulosti dále, jestliže cílem autorů nebude současně hledat i to, co spojnice vytvářelo, či mohlo vytvářet. V tomto kontextu by bylo jistě vhodné klást si i takové otázky, jako:

- jak se učila československá historie na školách, co utvářelo a posilovalo (jestli vůbec něco a do jaké míry) u školáků pocit sounáležitosti s jednotným státním celkem;
- jaké byly kulturní (ale nejen tyto) vztahy mezi oběma národy;
- co Češi věděli o Slovácích a Slováci o Čechách;
- jaké sociální skupiny se podílely na posilování vazby mezi oběma republikami a jaká byla vazba těchto skupin k vlastnímu národu.

Zcela samostatným tématem je čechoslovakismus a jeho podíl na utváření vazeb ke státu. Je nutné se zajímat nejen o to, co jej utvářelo, ale i koho oslovoval (zda pouze jednotlivce či celé skupiny, respektive o jaké sociální vrstvy se jednalo), s jakým dopadem? I když lze dosavadní značný nezáměr o čechoslovakismus pokládat i za ukazatele určitého stavu českého historického vědomí, bylo by nesporně na škodu, kdyby se i on stal "bílým místem v našich dějinách."

Hovoříme-li o vazbě na stát, je vhodné položit si i otázku, proč se těsnější vazba nevytvořila v letech 1948-1989? Jakou roli sehrála komunistická strana v postupně se prohlubujícím odtržení politické elity od obyvatel (viz problém "federálních Slováků"^{22/}), respektive propojení státu a aparátu KS.

Stejně tak je otázkou, v jakém smyslu je oprávněná teze o tom, že československý stát byl po roce 1968 nefunkční federací? Z hlediska právního tato státní forma měla jistě své nedostatky, ale právě jen z pohledu polistopadového vývoje. Před listopadem federace nesporně nejen fungovala, ale fungovala docela dobře - tedy fungovala dobře v podmínkách v nichž fungovat měla, a plnila to, co měla. To, co

nevytořila, a co se stalo problematické v kontextu následujícího vývoje, se nevztahovalo přednostně k právní stránce existence federativního státního celku, ale opět a především k pocitu sounáležitosti. Komunistické straně se nepodařilo posílit tento vztah mezi obyvatelstvem a státem, ať oním unitárním před rokem 1969, nebo později federálním. Stát byl chápán jako cosi cizího, a to všemi (!) zúčastněnými, počítaje v to i samotné členy komunistické strany. Toto odcizení se zvláště výrazně projevilo již při zrušení 4. článku ústavy a následně v bouřlivých diskusích o názvu státu.

Téma 5.: Nezájem

Závěrem si lze jen povzdechnout: Co se toho napsalo v okamžiku, kdy proces probíhal, co vášní se objevilo na stránkách denního tisku, na televizní obrazovce. Zájem široké veřejnosti o rozdělení ČSFR lze z dnešního pohledu označit za efemérní, ba dalo by se říci, že nezaujal - alespoň českou veřejnost - více, než novinářská kachna v okurkové sezóně; neudržel se ani o mnoho déle na stránkách novin a v popředí zájmu sdělovacích prostředků. A nyní? Je to jen zdání, že se téma československé minulosti jeví jako zastaralé, vyčpělé? Že vyvolává pocit, že již širší veřejnost nezajímá? Je nám opravdu stejně vzdálené jako přemyslovský středověk, cítíme ho opravdu jako cosi, co již žádný přímý vztah k naší současnosti nemá?

O to oprávněnější je se ptát, zda dobový, efemérní zájem české společnosti o tento úsek historie nebyl přímo úměrný zájmu sdělovacích prostředků (a v této souvislosti poznámka na okraj: jaký byl podíl masmédií na utváření dobových pocitů a reakcí?). Anž bych na tomto místě chtěla přečeňovat názor veřejnosti, nelze nevidět souvislosti mezi tím, co a jak se stalo, a tím, co rozdělení předcházelo. Již tento fakt vypovídá o mnohém. Nabízí se tedy další otázka, další téma, a to o nic méně zásadní, než výše zmíněná: Čím tedy bylo rozdělení ČSFR pro český národ?

Poznámky

1/ Mezi tyto výjimky patří především obsáhlejší úvahy Z. Jičínského publikované v denním tisku či závěrečná část práce V. Dvořákové a J. Kuncce *O přechodech k demokracii* (další práce jsou zmíněny v textu). Problémem těchto myšlenkově hodnotných prací je, že jejich ústředním tématem buď není problematika ČSFR a rozdělení (viz Dvořáková, Kunc), nebo jsou věnovány neodbornému publiku a tomu odpovídá i v nich obsažená argumentace.

2/ E. Kohák, *Proč se rozcházíme?* Listy XXII, 6/1992, str. 24.

3/ J. Musil, *Česká a slovenská společnost. Skica srovnávací studie*, Sociologický časopis, roč. 29, č. 1, březen 1993, str. 9-24; M. Bútorová, Z. Bútorová, *Neznesitelná ľahkosť rozchodu*. In: *Rozlúčeni s Československem*, Praha 1993, str. 121-150.

4/ Viz J. Musil, *op. cit.*

5/ *Tamtéž*, str. 21.

6/ *Tamtéž*, str. 21.

7/ *Tamtéž*, str. 21.

- 8/ Nesporně nejhodnotnější jsou v tomto kontextu úvahy Z. Jičínského, z nichž uvedme alespoň práci *Ke ztroskotání československého federalismu*. In: *Rozloučení s Československem*, str. 67-82.
- 9/ K. Vodička, *Koaliční ujednání: Rozdělíme stát! Volby '92 a jejich důsledky pro československou státost*. In: *Rozloučení s Československem*, str. 83-115.
- 10/ První rozbory týkající se této problematiky se objevily v souvislosti s výsledky voleb 1992. Za zmínku stojí především studie J. Alana, *Volby 92 - zápas o režim, nebo o moc?* In: *Volby*. Praha 1993, str. 9-46.
- 11/ M. Bůtora, Z. Bůtorová, *op. cit.*, str. 121.
- 12/ J. Alan, *op. cit.*, str. 45.
- 13/ Podobná hodnocení však jsou značně emotivní, neboť hledají jednoho konkrétního viníka, na kterého by mohly ukázat. Jako adekvátní lze proto označit názor J. Alana (*op. cit.* str. 46), že "vítězné strany ... nesou za svá rozhodnutí plnou odpovědnost. A nejen za ně, nýbrž i za nezamýšlené důsledky, k nimž mohou vést. Tato zodpovědnost je definičním atributem politiky."
- 14/ Za všechny uvedme již citovaného J. Alana, který v souvislosti s odpovědností "národních" voličů, respektive voličů českých uvádí, že v českých zemích jsou voliči spoluodpovědní za povolební vývoj "s výhradou, že nejde o projev vlastní vůle, ale o respektování vůle Slováků" (*op. cit.*, str. 46). Toto tvrzení příliš připomíná dobovou tezi o nutnosti rozchodu v důsledku slovenské aktivity, přičemž český podíl je pouze a především výrazem vstřícné reakce na slovenské požadavky.
- 15/ Viz podrobněji jednotlivé studie v publikaci kolektivu autorů *Volby*, Praha 1993.
- 16/ Zatím jediný, kdo věnoval alespoň zmínku tomuto tématu (a nutno podotknout, že práce vznikala v předvolebním období), byl O. Krejčí, *Kdo vyhraje volby '92*. Praha 1992, str. 134..
- 17/ K. Vodička, *op. cit.*
- 18/ E. Kohák, *op. cit.*, str. 25.
- 19/ Je třeba připomenout na tomto místě pozornost, kterou "oslabenému vědomí československého my" v téměř stejnojmenné kapitole věnovali autoři M. Bůtora a Z. Bůtorová, *op. cit.*, str. 126-128. I oni se však v úvodu odvolávají na úvahu E. Koháka. Zastávají názor, že "z politického hlediska bylo toto partnerstvo od počátku nerovné", str. 126.
- 20/ E. Kohák, *op. cit.*, str. 21.
- 21/ *Tamtéž*, str. 23.
- 22/ O problematice "podezření z odrodilství" hovoří i M. Bůtora a Z. Bůtorová, *op. cit.*, str. 127, a to jako o pravidelném jevu, který postihoval jednu generaci Slováků za druhou, a to od První československé republiky až po rok 1989.